

NADRUKKERS MET 'HAVIKSKLAAUWEN'.
DE OP- EN NEERGANG VAN DE BOEKHANDEL IN DE
ACHTTTIENDE EEUW

Rietje VAN VLIET

Abstract – On the basis of the case of Jean-André-François Bassompierre (1709-1777), a bookseller and publisher from Liège notorious for his extremely aggressive piracy practices, this article discusses the legislation on the continent with regard to copyright, censorship and privileges. The international position of Dutch publishers and those from the principality of Liège are explained, especially their relation to the 'Buchmessen' in Leipzig, where they played a very important role in the international book trade. In the last quarter of the eighteenth century Dutch booksellers, however, did not frequent this book fair anymore, but were represented by a commissionaire only. Booksellers in general then targeted their audiences in a more direct way. More generally, after decades of successes until the 1780's, the Dutch book trade entered a period of relative deterioration.

Toen Jean-François Marmontel in 1767 van een verblijf in Spa terugkeerde naar Frankrijk, deed hij onderweg Luik aan. Daar werd hij aangesproken door een heer die zich aan hem voorstelde: mijn naam is Bassompierre en ik ben u zeer erkentelijk omdat ik goed heb kunnen verdienen aan de uitgaven die ik van uw werk op de markt heb gebracht. Marmontel verschoot van kleur. Boos viel hij de Luikse uitgever-boekverkoper in de rede: het is diefstal waar u zich aan bezondigd heeft! Hij had Bassompierre immers geen toestemming gegeven om zijn *Bélisaire* en zijn *Contes moraux* uit te geven. Maar Bassompierre reageerde niet begrijpend. Franse privileges zijn hier in Luik niet geldig, verweerde hij zich en bovendien hebben de Luikse boekverkopers het recht om uit te geven wat ze willen. Dat brengt vrije handel nu eenmaal met zich mee. En van Marmontel stelen, daar is geen sprake van omdat de schrijver in Frankrijk genoeg verdient aan zijn geprivilegieerde werken.¹

Bassompierre stond in zijn opvattingen over het maken van nadrukken (*contrefaçons*) niet alleen. Op Groot-Brittannië na was in West-Europa het auteursrecht nog niet geregeld. Er werd door kerk en staat slechts een represief beleid gevoerd waar het ging om boeken die de bestaande orde negatief beïnvloedden (*censuur*). Hoogstens konden de boekverkopers enige vorm

¹ Anekdote uit Marmontel 1818, deel 2, 61-62. Vgl. Brassinne 1929.

van bescherming krijgen in de vorm van privileges (*kopijrecht*). Dergelijke regels waarmee de boekhandel in de achttiende eeuw te maken had, komen hier aan de orde. Daarna wordt ingegaan op de internationale positie van de boekhandel van de Noordelijke Nederlanden en van het prinsbisdom Luik. De Buchmessen in Frankfurt en Leipzig speelden hierbij een belangrijke rol. Ook andere distributiewijzen komen ter sprake. De bloei van de Noord-Nederlandse boekhandel was tot in de jaren zeventig van de achttiende eeuw ongekend maar daarna trad het verval in en begonnen boekverkopers zich meer op de lokale markt te oriënteren. Daarmee passeert ook het toenmalige lezerspubliek de revue.

Een enkel woord over wat hier in dit korte bestek *niet* aan de orde wordt gesteld. Traditioneel onderscheidt men een viertal aspecten van de boekhandel: het boek als fysiek object, de productie ervan, de distributie en de consumptie. Aan de eerste twee aspecten ga ik hier grotendeels voorbij. Ik verwijs hiervoor naar het handboek *Bibliopolis* met de daarbij vermelde literatuurverwijzingen en de beredeneerde bibliografie van Otto Lankhorst en Paul Hoftijzer.² Daarnaast concentreer ik me op de Noord-Nederlandse boekgeschiedenis. Hoewel de regelgeving met betrekking tot bijvoorbeeld censuur sterke verschillen laat zien, ga ik ervan uit dat de manier waarop boekverkopers hun beroep uitoefenden in de Zuidelijke Nederlanden, in grote lijnen hetzelfde was.

Het verhaal over de op- en neergang van de boekhandel in de Noordelijke Nederlanden vertoont een vergelijkbaar patroon als die van het Luikse boekhandelshuis Bassompierre. Net als zoveel collega's elders in Europa bezat hij niet alleen een assortimentshandel, maar ook een uitgeverij en een drukkerij. Waar het achttiende-eeuwse begrip boekverkoper wordt genoemd, moet daarom tevens gedacht worden aan uitgever en drukker.

Regelgeving

Jean-André-François Bassompierre (1709-1777), in Luik werkzaam vanaf 1734, staat bekend als een van de grootste nadrukkers van zijn tijd.³ Hij had zijn winkel in de drukke Rue Neuvise, waar ook andere boekverkopers gevestigd waren. Vanaf 1764 had zijn zoon, Jean-François Bassompierre fils,

² Overzicht van de geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland, op www.bibliopolis.nl/. Zie ook Lankhorst e.a. 2000, en de website van Book History Online www.kb.nl/kb/bho/index2.html/.

³ Gegevens over het boekhandelshuis Bassompierre ontleen ik, tenzij anders vermeld, aan Addison jr. 1986 en Droixhe 1995.

eveneens een boekwinkel en drukkerij in deze straat. Vader en zoon werkten sinds 1757 vaak in compagnie met elkaar. Ze leenden elkaars letters, vignetten en andere boekversierselen en begaven zich als uitgever op vrijwel dezelfde markt: die van elders verboden werken en van de nadrukken. Omdat ze dikwijls een vals impressum opgaven op de titelpagina – variërend van een niet bestaand adres tot een adres van een drukker die reeds lang ter ziele was – en omdat andere uitgevers ter maskering van hun eigen betrokkenheid de naam van Bassompierre opvoerden bij dubieuze werken, zijn de fondsen van vader en zoon Bassompierre zeer moeilijk te reconstrueren. Dankzij het minutieuze onderzoek van onder anderen Daniel Droixhe kon een groot aantal nadrukken uit Luik geïdentificeerd worden.⁴ Vader en zoon Bassompierre behoorden tot het Luikse establishment. Zij hadden grote winsten gemaakt dankzij de risicovolle handel in nadrukken en verboden boeken. Bassompierre senior was lid van de vrijmetselaarsloge *La Parfaite Intelligence*, waarvan ook de toenmalige verlichte prins-bisschop van Luik, François-Charles de Velbrück, deel uitmaakte. Na het overlijden van Bassompierre senior zette zijn dochter Anne-Catherine (1736-1783) de zaak voort. Net als haar vader voerde zij in het impressum van haar uitgaven het predikaat ‘imprimeur de Son Altesse’. In 1783 erfde haar zus Marie-Josèphe (1742-?) de zaak van haar. Zij werd in de bedrijfsvoering bijgestaan door haar echtgenoot Mathieu-Joseph Monens. Maar het echtpaar kon het tij niet meer keren: op het moment dat in 1789 de revolutie uitbrak, had het huis Bassompierre zijn dominante positie reeds verloren. De naam Bassompierre bleef in de eerste decennia van de negentiende eeuw nog verbonden aan de Luikse boekhandel, dankzij de weduwe van Jean-François Bassompierre fils (werkzaam van 1801 tot 1817) en nadien door hun zoon Charles-Auguste Bassompierre, die tot zijn overlijden in 1833 als drukker actief was.

Dat de uitgeversfamilie Bassompierre kon uitgroeien tot een berucht nadrukkersgeslacht in West-Europa, heeft te maken met verschillende factoren. Anders dan de Oostenrijkse Nederlanden viel het prinsbisdom Luik niet binnen het gezagsgebied van de keizer, waar boeken die geen approbatio van de bisschoppelijke censor droegen, automatisch verboden werden. In Luik was voor ieder boek toestemming nodig van de vicaris-generaal van de synode en er was bovendien de Geheime Raad van de prins-bisschop die zich bezighield met de zedenpolitie, censuur inclusief. In de praktijk echter bleken de censuurmaatregelen uit te munten in ondoeltreffendheid. Daardoor kende Luik in de praktijk een veel grotere mate van vrijheid van drukpers

⁴ Droixhe 2001. Voor het bijbehorende beeldmateriaal zie de databank op http://163.1.91.81/www_vfetc/SVEC01_10_DRX/home_db.html/.

dan de omringende Oostenrijkse Nederlanden.⁵ Daarbij komt dat Luik zich op de handelsroute naar Frankrijk en Duitsland bevond, waardoor de stad een belangrijk handelscentrum kon worden. Bovendien lag het evenals als Bouillon en bijvoorbeeld Neuchâtel net buiten het rechtsgebied van Frankrijk, waar eveneens een streng regime heerste met betrekking tot de boekproductie en -distributie. Boeken die geen *permission tacite* hadden, werden in het absolutistisch geregeerde Frankrijk zonder meer verboden. Dat waren er heel veel. De desbetreffende boeken werden dan ook uitgegeven buiten Frankrijk, in genoemde steden en in de Republiek. Het bleek een lucratieve markt want dankzij een fijnmazig smokkelnetwerk langs de grenzen met Frankrijk, via de voor Luik belangrijke grensplaatsen Givet en Bouillon, vonden de werken hun weg naar de Franse boekhandel. Robert Darnton heeft dankzij de vondst van het archief van de Société Typographique de Neuchâtel veel over handel in verboden boeken gepubliceerd (Darnton 1979, 1995 en 1996). Jammer genoeg is het archief van Bassompierre niet bewaard gebleven want ongetwijfeld onderhield hij vergelijkbare contacten met smokkelaars, clandestiene handelaars en politieespionnen.

Niet dat er in het prinsbisdom Luik of in de Republiek geen boeken verboden werden. Zo was er in Luik in 1749 een edict uitgevaardigd waarin de lokale boekverkopers werden gelast inventarissen op te maken van hun boekenvoorraad; deze dienden ze dan regelmatig aan een overheidsinspectie te onderwerpen. Een aantal werken werd met naam en toenaam verboden, waaronder het materialistische *L'homme machine* van La Mettrie (Leiden 1748) en *Les moeurs* van Toussaint (1748) waarin de positie van de kerk ten gunste van de menselijke rede werd ondermijnd. Later, in 1766, tijdens het bewind van de conservatieve prins-bisschop Charles d'Oultremont werd er een ordonnantie uitgevaardigd waarin streng toezicht werd geboden op de boekhandel. Net als in de Republiek betrof het echter steeds een vorm van censuur achteraf, meestal na klachten van kerk of overheid. Wel werden er pogingen ondernomen om de touwtjes strakker aan te trekken, maar die initiatieven werden doorgaans in de kiem gesmoord.⁶

Dankzij het restrictieve beleid in Frankrijk bloeide de boekindustrie elders. Vooral de Luikse boekverkopers hielden er agressieve handelspraktijken op na. Uitgevers beperkten zich niet alleen tot de verlichte werken van Rousseau of Voltaire, maar brachten ook pornografische titels op de markt. De Luikse uitgevers hadden tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)

⁵ Puttemans 1935; Vercruijsse 1994; Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden (1983), xxi.

⁶ Weekhout 1998; Jongenelen 1998; Van Vliet 2003.

hun cliëntèle binnen handbereik want vlak voor de poorten van de stad lagen Franse troepen in garnizoen, die naar verluidt graag subversieve literatuur tot zich namen. Een dergelijke substantiële afname zorgde ervoor dat Luik kon uitgroeien tot het centrum van de pornografische boekhandel. Bassompierre heeft er wel bij gevaren.

Luik was tevens de plaats van de *contrefaçons*. In de achttiende eeuw werd het intellectueel eigendom nog niet beschermd, al plaatste Diderot er in 1763 in zijn *Lettre sur le commerce des livres* reeds zijn kanttekeningen bij.⁷ Waarom wel strenge regels over censuur maar geen regels ter bescherming van het intellectueel eigendom van de auteur? Bassompierre fils ging zelfs zo schaamteloos te werk dat hij in 1772 een uitgave van *Oeuvres* van Montesquieu op de markt bracht met het impressum van de oorspronkelijke Londense uitgever John Nourse, maar met het drukkersmerk van Bassompierre zelf (Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden 1983, 134). Het zou tot na de Franse revolutie duren voordat enige vorm van auteursrecht geregeld was. Tot dan konden alleen de boekverkopers door middel van een privilege bescherming aanvragen voor hun uitgaven. Dit kopijrecht was verhandelbaar. Bassompierre senior verwierf tussen 1764 en 1771 zes privileges van de prins-bisschop d'Oultremont (Jozic 1987). Boekverkopers uit de Oostenrijkse Nederlanden moesten voor hun privileges aankloppen bij de rijkshofraad in Wenen. Een keizerlijk octrooi verzekerde hen van een monopoliepositie binnen het gehele keizerlijke rechtsgebied. Nader onderzoek in het Hof-, Haus- und Staatsarchiv in Wenen kan over de concrete aanvragen van *privilegia impressoria* meer duidelijkheid bieden. Ook in Frankrijk, de Noordelijke Nederlanden en Duitsland was een dergelijk systeem van privileges van kracht. Steeds ging het erom dat de boekverkoper tegen betaling van een som geld gedurende een bepaalde periode gevrijwaard werd tegen nadrukken van het boek waarvoor privilege werd aangevraagd. De bescherming was betrekkelijk. Weliswaar konden overtreders zwaar worden beboet, maar het privilege was alleen van kracht binnen het rechtsgebied van de instantie die het had verleend. Soms was een nadruk juist aanleiding om een privilege aan te vragen. In 1778 vroeg de Leidse boekhandelscompagnie Luzac en Van Damme bij de Staten van Holland en West-Friesland een privilege aan voor hun uitgave *La richesse de la Hollande*, van Accarias de Serionne. Het werk was ook als *contrefaçon* op de markt gebracht door Jean Edme Dufour en zijn handelspartner Phillippe Roux, gevestigd in Maastricht. Deze stad, die een condominium was en bestuurd werd door zowel de Staten-Generaal als de prins-bisschop van Luik, stond evenzeer bekend als bolwerk van nadrukkers.

⁷ Integrale tekst afgedrukt op <http://abu.cnam.fr/index.html/>.

De brutaliteit waarmee Dufour zijn uitgaven aan de man probeerde te brengen, moet hij van zijn voormalige werkgever, Bassompierre senior, hebben geleerd. Het Maastrichtse duo adverteerde voor hun nadruk zelfs in de *Gravenhaegse courant* van Pierre Gosse, waarmee het direct onder de duiven van Luzac en Van Damme uit het nabijgelegen Leiden schoot. De Leidenaars hoopten met een privilege in ieder geval op straffe van drieduizend gulden gedurende vijftien jaar in Holland van hun concurrenten af te zijn.⁸ Buiten Holland konden Dufour en Roux hun verkoopactiviteiten wel voortzetten. Een dergelijk systeem gold ook in Duitsland. Een privilege in Keur-Saksen bood de boekverkoper bescherming op de Buchmesse te Leipzig, maar niet in het Keurvorstendom Brandenburg, met zijn belangrijke overslagplaats Berlijn (Van Vliet 1999; Hoftijzer 1990).

Internationale boekhandel

Omdat ook buitenlandse boekverkopers gerechtigd waren in Keur-Saksen of Keur-Brandenburg een privilege aan te vragen, is het interessant na te gaan welke boekverkopers uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden en bijvoorbeeld het prinsbisdom Luik actief waren in Duitsland in het algemeen en op de Buchmessen in het bijzonder. Zo werd Bassompierre fils van 1766 tot en met 1780 vrijwel jaarlijks gesignaleerd op de voorjaars-Messe te Leipzig.⁹ Vermoedelijk liet hij zijn koopwaar niet opnemen in de Messe-catalogi of, indien dit wel het geval was, werd zijn eigen naam daarin niet vermeld wegens het ontbreken ervan op de titelpagina. Schwetschke, die de uitgevers van de in de Messe-catalogi opgenomen titels inventariseerde, vermeldt althans alleen voor een aantal jaren tussen 1761 en 1771 Luikse uitgaven. Bassompierre wordt niet genoemd, alleen zijn plaatsgenoot Charles Plomteux.¹⁰ Bassompierre senior was eveneens in de jaren zestig actief op de internationale markt. Van hem zijn verschillende uitgaven bekend waarop de Frankfurter Buchmesse expliciet als verkooppunt genoemd werd (Droixhe 1987).

⁸ Nationaal Archief (NA), IIIe afdeling, Staten van Holland (1572-1795), inv. nr. 1742 (16-4-1778).

⁹ Met uitzondering van 1767, 1772 en 1777. Stadtsarchiv Leipzig, Libri XLVI, 129, vol. VIII, *Protocoll wegen geschebener Insinuation der gnädigst ertheilten Privilegienscheine Jubilate-Messe 1763 bis 1767*, f. 208v; ibidem vol. IX, 1767-1773, f. 7r, 62v, 120r, 174v, 288v; en ibidem vol. X, 1774-1786, f. 7r, 28r, 48v, 88r, 109r, 131v.

¹⁰ Bedoeld wordt Clément Plomteux, onder meer bekend wegens zijn compagnieschap met de Parijse boekverkoper Panckoucke ten behoeve van de *Encyclopédique méthodique* (1782). Schwetschke 1850, passim.

De aanwezigheid van vader en zoon Bassompierre op de Frankforter en Leipziger Buchmesse is opvallend wegens het tijdstip waarop zij daar hun intrede maakten en het feit dat zij ook in Frankfort opereerden. In de eerste helft van de achttiende eeuw verkeerde de Duitse boekhandel in een recessie. Nederlandse boekverkopers kregen daardoor de gelegenheid een dominante positie op de Duitse en daarmee ook op de internationale markt in te nemen. In balen en vaten werd het Nederlandse drukwerk over heel Europa verspreid. De twee belangrijkste distributieknooppunten waren de Messe-steden Frankfort en Leipzig, maar ook werd het rechtstreeks, al dan niet clandestien, getransporteerd naar Frankrijk en Engeland. Mede door de aanwezigheid van de strenge, katholieke keizerlijke boekencommissie in Frankfort, dat net als de Oostenrijkse Nederlanden onder de jurisdictie van de keizer viel, verschoof in de loop van de achttiende eeuw het belang van de Frankforter Buchmesse voor de internationale handel naar de Buchmesse te Leipzig, het Saksische bolwerk van de Verlichting. Aan het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw waren de boekhandelshuizen van Blaeu, Elzevier, Plantijn en Van der Aa goede bekenden in Frankfort, maar al snel kwamen er, op het van oorsprong Haagse handelshuis Van Duuren na, nauwelijks meer Nederlandse boekverkopers. Dat gold niet voor Bassompierre senior. Aangezien hij altijd een substantieel deel van zijn omzet betrok uit edities die de katholieke kerk welgevallig waren – zoals de werken van de sophisticated markies Louis-Antoine Caraccioli – kon hij ook in de jaren zestig van de achttiende eeuw in Frankfort op debiet rekenen.

In het laatste kwartaal van de achttiende eeuw was het de beurt aan Leipzig om door buitenlandse boekverkopers veronachtzaamd te worden. In de jaren dat Bassompierre fils daar met handelswaar arriveerde, kwamen er al bijna geen Hollanders meer. Jarenlang waren internationale boekenfirma's als die van Janssonius van Waesberge, Van Duuren, Mortier, Luchtmans, Luzac, Schenk jr., Neaulme en Arkstee en Merkus daar actief geweest. Zij hadden allen in Frankfort, Leipzig of elders in Duitsland een boekhandelfiliaal. Zij traden zelf op als commissionair voor hun collega's in de Nederlanden, maar hoe deze commissiehandel precies in zijn werk ging en hoe het netwerk eruitzag, verdient nader onderzoek (Van Vliet 2002).

Er zijn verschillende oorzaken aan te wijzen voor het wegblijven van Noord- en Zuid-Nederlandse boekverkopers uit Frankfort en Leipzig. De Duitse boekverkopers hadden zich inmiddels al zo ver geprofessionaliseerd dat ze hun buitenlandse collega's met gemak van de markt konden dringen. Daarbij komt dat de Nederlandse boekhandel zich meer ging richten op de interne Nederlandstalige markt. Misschien heeft dit te maken met het opkomend nationaal bewustzijn van de Nederlandse burger, die steeds meer afkeer

kreeg van de verfransing van de eigen samenleving. Ook de politieke onrust in die jaren is er debet aan geweest.

Een andere oorzaak is gelegen in de grote veranderingen die het distributiesysteem doormaakte. In de eerste decennia van de achttiende eeuw was er nog sprake van ruilhandel (*change*). Boekhandelaars betaalden voor hun assortiment in natura, dat wil zeggen met boeken uit hun eigen fonds. De waarde van een boek werd uitgedrukt in het aantal vellen dat het groot was. Naar auteur of inhoud werd niet gekeken. En aangezien boeken altijd ongebonden werden verkocht, telde ook de band niet mee. Wegens de ruilhandel waren boekverkopers ook uitgevers en drukkers. Deze vorm van distributie maakte langzamerhand plaats voor de commissiehandel, waarbij boekverkopers hun fondsartikelen naar collega's elders in het land of zelfs in steden als Frankfurt en Leipzig in commissie toezonden, met het recht van retour. De commissionair liep geen enkel risico en aan het einde van het jaar (of op de Messe) werd contant afgerekend. Hierdoor was het voor boekverkopers minder noodzakelijk geworden om als uitgever een eigen fonds op te bouwen. Vanaf medio achttiende eeuw gaan er correspondenten optreden: boekverkopers die als vast verkooppunt fungeren voor het fonds van een collega elders in het land. Bezoek aan de Buchmesse kon daardoor achterwege blijven.

Assortimentshandel

Toen het accent eenmaal op de assortimentshandel kwam te liggen, probeerde men ook op andere manieren de handel op te drijven. Het aantal advertenties in kranten nam in de achttiende eeuw aanzienlijk toe en ook lieten uitgevers brochures met intekenlijsten verspreiden, om zich op voorhand van enig debiet te verzekeren. Voorts werden er boekenveilingen gehouden en de ramsjhandel ontstond. Daarnaast begonnen boekverkopers meer klanten te werven door een leesbibliotheek op te zetten (Van Goinga 1999; Baggerman 2000).

De boekwinkel zelf onderging weinig veranderingen. Weliswaar werden er meer boeken gebonden verkocht, maar altijd lagen er ongebonden katernen op de planken. De klant kon er ook terecht voor prenten, pamfletten, schrijfbenodigdheden, handelsdrukwerk en loterijbriefjes. Daarvoor werd in de kranten eveneens druk geadverteerd. Er waren ook boekverkopers die branchevreemd gingen door in commissie poeders, pillen en elixirs van kwakzalvers te verkopen. De schrijver-schilder Jacob Campo Weyerman, zelf overigens ook niet van alle smetten vrij, hekelde deze verkooppraktijk uitvoerig in zijn *Vermakelyk Wagen-praatje* (ongeveer 1739).

Lang niet al het drukwerk vond zijn weg naar de klant via de boekwinkel. Vooral op het platteland vormden marskramers het belangrijkste distributiekanaal. Echter, ook in steden vonden ze een niche in de markt, met name waar het ging om drukwerk van twijfelachtige aard, pamfletten, plano's, spotprenten en spectatorachtige tijdschriften. Pieter de Vos, professioneel liedjesmaker en liedjesverkoper te Amsterdam was iedere maandag op de Botermarkt en iedere donderdag en zaterdag op de Dam te vinden met een kar vol boekjes. Van de Amsterdamse uitgever Jacobus van Egmont weten we dat hij lopers in dienst had die onder meer *Jan van Gysens Weekelyksche Amsterdamsche Merkuuren* (1710-1722) aan de man moesten brengen. Als echte krantenverkopers riepen ze op straat het belangrijkste nieuws om, hetgeen het straatgedruis aanzienlijk moet hebben verlevendigd. Nog levendiger werd het wanneer de lopers van de ene boekverkoper werden opgezet tegen de lopers van een concurrent. Daardoor kon het voorkomen dat Jan van Gysen zelfs zijn eigen dood hoorde verkondigen. In zijn weekblad kwam hij er, paranoïde als hij was, regelmatig op terug. Tot ver in de achttiende eeuw liepen er venters op straat rond. De Leidse boekverkoper Christoffel Koenig liet zijn patriottische pamfletten door 'courantenombrengers' uitventen en ook buiten de stad werd politiek gevoelig drukwerk huis aan huis verkocht. In Zuid-Holland, ten zuiden van Waddinxveen, verkocht ene Jacobus Schram orangistische pamfletten die wegens hun opruiende karakter streng verboden waren. Hij bleek ze weer van een andere straathandelaar te hebben overgenomen, hetgeen erop duidt dat ook binnen de marskramers een heel netwerk bestond.¹¹ Jeroen Salman is thans bezig dit netwerk voor de zeventiende en achttiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden bloot te leggen. Voor de Zuidelijke Nederlanden is dit eveneens wenselijk.¹²

De ambulante handel werd overigens door de plaatselijke boekverkoper-gilden met argusogen gevolgd en waar mogelijk een halt toegeroepen. Gedurende de hele achttiende eeuw waren de boekverkopers verenigd in gilden, die als doel hadden de branche bescherming te bieden tegen bijvoorbeeld een al te bemoeizuchtige overheid of tegen concurrentie van buitenaf. Er kwam echter steeds vaker kritiek op, aangezien de strenge regels om zich als boekverkoper in een stad te vestigen en de instandhouding van een monopoliepositie voor leden de vrije handel in de weg stonden. Bij de Constitutie van 1798 werd reeds een poging gedaan het gildenwezen af te schaffen, maar dit lukte pas definitief in 1818.

¹¹ Nationaal Archief, Rechterlijk Archief Rijnland (1539-1811), Notulboek van Rijnlands vierschaar, inv. nr. 6, p.355-357 (10-2-1786).

¹² Beentjes 1974; Salman 2001. Vgl. <http://cf.hum.uva.nl/nhl/Marskramers/index.htm/>.

Slot

Aan de bloei van de Noord-Nederlandse boekhandel was een einde gekomen, schreef Elie Luzac in zijn *Hollands rijkdom* (1783). Het was de wet van de remmende voorsprong die de Nederlandse boekverkopers parten had gespeeld, waardoor ze links en rechts waren ingehaald door hun collega's uit andere landen. Bovendien hadden de boekverkopers op ongekende wijze misbruik gemaakt van de vrijheid der drukpers (Luzac 1783, deel 4, 422-427). Maar of er werkelijk sprake was van een alomvattende recessie in de boekhandel, is de vraag. Luzac schreef zijn sombere analyse in een tijd van grote politieke onrust in West-Europa. Zelf was hij herhaaldelijk het mikpunt in patriotische schimpschriften, die volgens hem verboden hadden moeten worden.

Het spectatoriale tijdschrift *De Koopman* (1768-1776) was Luzac in zijn analyse van de boekhandel voorgegaan. Nadrukkers met 'hunne haviksklaauwen', hevige prijsconcurrentie, onder de prijs werkende marktkramers, aucties van oude boeken in een nieuw jasje, intekenacties waarbij niet altijd woord gehouden werd, onvoldoende druk kwaliteit: de opsomming van misstanden in de boekhandel loog er niet om. Daarnaast werd gewezen op het fenomeen dat nogal wat boeken in opdracht van Nederlandse boekverkopers buiten de Republiek werden gedrukt, zelfs Nederlandstalige boeken. Duitsland zou wat dat aangaat, een favoriet land zijn (*De Koopman*, deel 5, 1775, 114-125).

Maar in hoeverre er inderdaad sprake was van een recessie in de boekhandel, is nog altijd niet bekend. Omzetcijfers, gegevens over faillissementen: een overzicht ontbreekt. Onderzoek heeft uitgewezen dat de eindachttiende-eeuwse jammerklachten over het algehele verval van de economie meer duiden op een relatieve terugval: in vergelijking met de Gouden Eeuw ging het inderdaad iets minder goed maar het waren nog altijd rooskleurige tijden. Pas in de Franse tijd, rond de eeuwwisseling, zou er sprake zijn van een absolute recessie (Van Zanden 1987, 565-577). Wel zien we dat grote boekhandelshuizen als dat van Bassompierre aan het einde van de achttiende eeuw ophouden te bestaan. Was het doordat de erfgenamen het boekhandelsvak niet in hun vingers hadden? Of was het tij in de boekhandel inderdaad gekeerd? Studies over Noord-Nederlandse boekhandelaren tonen aan dat ze aan het einde van de achttiende eeuw dikwijls welgesteld waren. Ook al begaven zij zich nauwelijks meer op de internationale markt, de binnenlandse markt was inmiddels zo lucratief geworden dat ze er goed garen bij konden spinnen. Of er in de Republiek nu wel of niet sprake was van een lezersrevolutie – zoals die zich in de tweede helft van de achttiende eeuw in

Duitsland voordeed –, de afzet groeide in elk geval. De alfabetiseringsgraad van de bevolking was hoog, nieuwe doelgroepen, zoals vrouwen en kinderen, werden door de boekverkopers aangesproken. Het Frans, de taal waarin men gewoonlijk publiceerde, maakte plaats voor het Nederlands.¹³

De Bataafse Omwenteling in 1789 luidde in de Oostenrijkse Nederlanden grote veranderingen in het staatsbestel in. De Revolutie in Luik in hetzelfde jaar maakte een einde aan het prinsbisdom als zelfstandige staat. In de korte tijd dat de Oostenrijkse Nederlanden en Luik opgingen in het Koninkrijk der Nederlanden, vielen ze onder de wetgeving voor de boekhandel die in het hele koninkrijk van kracht was. Na de Belgische Omwenteling in 1830 zouden de Noord- en Zuid-Nederlandse boekhandel weer een zelfstandige ontwikkeling doormaken.

Literatuur

ADDISON jr. 1986

W.A.B. Addison jr., *Books and printers in eighteenth-century Liège: the secularization of a culture*. [Diss. Columbia University]. Ann Arbor, 1986.

BAGGERMAN 2000

A. Baggerman, *Een lot uit de loterij. Familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823*. Den Haag, 2000.

BEENTJES 1994

R. Beentjes, “...En de man hiet Jan van Gyzen”. Een verslag van twaalf jaar lief en leed in *Jan van Gysens Weekelyksche Amsterdamsche Merkuuren (1710-1722)*, in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, 17 (1994), 1-15.

BRASSINE 1929

J. Brassinne, ‘L’imprimerie à Liège jusqu’à la fin de l’ancien régime’, in: *Histoire du livre et de l’imprimerie en Belgique, des origines à nos jours*, 5, Brussel [1929], 9-42.

DARNTON 1979

R. Darnton, *The business of Enlightenment. A publishing history of the Encyclopédie 1775-1800*. Cambridge e.a., 1979.

DARNTON 1985

R. Darnton, *De literaire onderwereld tijdens het ancien régime*. Amsterdam, 1995.

DARNTON 1996

R. Darnton, *The forbidden best-sellers of pre-revolutionary France*. London, 1996.

DROIXHE 1987

D. Droixhe, ‘Systèmes ornementaux: le cas Liégeois’, in: R. Mortier & H. Hasquin (ed.), *Le livre à Liège et à Bruxelles au 18^e siècle*. Brussel, 1987, 39-74.

DROIXHE 1995

D. Droixhe, *Le marché de la lecture dans la Gazette de Liège à l’époque de Voltaire. Philosophie et culture commune*. Luik, 1995.

¹³ Van Goinga 1999, 299-305; Baggerman 2000, 71-75; vgl. De Kruif 1999.

- DROIXHE 2001
D. Droixhe, 'Signatures clandestines et autres essais sur les contrefaçons de Liège et de Maastricht au XVIIIe siècle', in: P. France (ed.), *From letter to publication. Studies on correspondence and the history of the book, with the Besterman Lecture 2000*. Oxford, 2001, 49-198.
- VAN GOINGA 1999
H. van Goinga, *Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*. Amsterdam, 1999.
- HOFTIJZER 1990
P.G. Hoftijzer, 'Nederlandse boekverkoperprivileges in de achttiende eeuw. Kantekeningen bij een inventarisatie', in: *Documentatieblad werkgroep 18e eeuw*, 22 (1990), 2, 159-180.
- JONGENELEN 1998
T. Jongenelen, *Van smaad tot erger. Amsterdamse boekverboden 1747-1794*. Amsterdam, 1998.
- JOZIC 1987
D. Jozic, 'La bibliothèque de Charles-Nicolas d'Oultremont, prince-évêque de Liège', in: R. Mortier & H. Hasquin (ed.), *Le livre à Liège et à Bruxelles au 18e siècle*. Brussel, 1987, 75-99.
- De Koopman 1768-1776
De Koopman of Bydragen ten Opbouw van Neêrlands Koophandel en Zeevaard. Amsterdam, 1768-1776.
- DE KRUIF 1999
J. de Kruijf, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*. Zutphen, 1999.
- LANKHORST e.a. 2000
O.S. Lankhorst & P.G. Hoftijzer, *Drukkers, boekverkopers en lezers in de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding*. [2^{de} herz. en verm. druk]. Den Haag, 2000.
- LUZAC 1783
E. Luzac, *Hollands Rijkdom, Behelzende den Oorsprong van den Koophandel, en von de Magt van dezen Staat etc*. Leiden, 1783.
- MARMONTEL 1818
Marmontel, *Oeuvres complètes de Marmontel, de l'Académie Française*. Parijs, 1818.
- PUTTEMANS 1935
A. Puttemans, *La censure dans les Pays-Bas autrichiens*. Brussel, 1935.
- SALMAN 2001
J. Salman, "'Vreemde loopers en kramers.'" De ambulante boekhandel in de achttiende eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 8 (2001), 73-98.
- SCHWETSCHKE 1850
G. Schwetschke, *Codex nundinarius Germaniae literatae bisecularis*. Halle, 1850.
- VERCRUYSSSE 1994
J. Vercruysse, 'Censure des livres et objections commerciales. Bruxelles 1736', in: *Lias*, 21 (1994), 249-256.
- Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden 1983
Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsdom Luik. Brussel, 1983.

VAN VLIET 1999

R. van Vliet, 'Elie Luzac in conflict met Georg Conrad Walther. Een Duits privilege voor de *Fables* van La Fontaine', in: *De Boekenwereld*, 16 (1999-2000), 214-226.

VAN VLIET 2002

R. van Vliet, 'Nederlandse boekverkopers op de Buchmesse te Leipzig in de achttiende eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 9 (2002), 89-109.

VAN VLIET 2003

R. van Vliet, 'Leiden and censorship during the 1780s. The Overraam affair and Elie Luzac on the freedom of the press', in: J.W. Koopmans (ed.), *News and Politics in Early Modern Europe (1500-1800)*. [Ter perse].

WEEKHOUT 1998

I. Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*. Den Haag, 1998.

VAN ZANDEN 1987

J.L. van Zanden, 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang? Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 102 (1987), 562-609.

